

יהודים, נוצרים ומוסלמים סביב הים התיכון

יהושע פראוור

שעה שכבדוני חברי לפתוח כנס מכובד זה לזכרו של מורנו ורבנו ש"ד גויטיין, הם הציעו גם את נושא ההרצאה, הקושר את שלוש הדתות לים התיכון, בהגדרתו 'הים שלנו'. ואמנם קשה למצוא נושא מרתק יותר ומקשר יותר בין שלוש הדתות והתרבויות בימי הביניים, מאשר הגדרה זו של הים התיכון. מאז הגדירו יוליוס קיסר ובני דורו, סלוסטיוס ופליניוס, את הים התיכון כ־mare nostrum במקום mare internum, ועד הכרזתו הגאוותנית של מוסוליני על תכנית פוליטית של איטליה הפשיסטית התובעת זכויות בצפון־אפריקה — עברו על הים התיכון גלגולים רבים, שאף קדמו ליוליוס קיסר, וגלגולים אלה נמשכים עד זמננו־אנו.

הים התיכון — הרבה עמים ותרבויות יכלו לכנותו 'הים שלנו', mare nostrum, אף אם מטבע לשון זה לא הלם אותם. מן התקופה הקדומה ביותר, שעה שאוניות צור וצידון, אוניות הפניקים, עשו דרכן לאורך חופי אסיה הקטנה והבאלקאנים, חופי איטליה עד לספרד, היה הים התיכון במה למאורעות כבירים, אשר הזרימו לחופיו עמים ותרבויות; הללו יצרו, בצורה זו או אחרת, גם את המושג הכולל של 'תרבות ים־תיכונית'.

תרבות ים־תיכונית פירושה מעשה מרכבה או מרקחת של דתות ותרבויות, שנוצרו לחופי הים או בקרבתם, ואשר השפיעו באופן הדדי זה על זה — עד שנוצרה כעין סימביוזה, חיים־יחד, לפעמים בלתי נוחים, אולם תמיד סימביוזה פוריה של תרבויות אלה. כאילו נתקיים כאן הפסוק שבאיוב (מא כ"ג) 'ים ישים כמִרְקָחָה'.

התרומה השמית הקדומה הביאה את השפה הפניקית, נישאת בפי יושבי כנען ומתיישבים מחופי אסיה הקטנה, אל איי הים התיכון, במיוחד לכרתים, ומשם לדרום־איטליה, לסיציליה ולאיים הפלגאריים מכאן, למושבות מסחר פניקיות בחופי צפון־אפריקה מכאן, ולחצי־האי האיברי, לספרד, מכאן. ועוד צעד שהביאם להציק מעבר למלך קרת, היא גיברלטר, ולבסוף לקאדיקס, ששמרה על שמה הפניקי הקדום. כאן עברנו כבר מן הים התיכון לחופי האוקיאנוס האטלנטי. חגורת מושבות פניקיות סגרה את הים התיכון ונתיב המים קשר את ערי האם עם צאצאיהן. מושבות אלה נשאו עמן לא רק שמות שמיים, אלא גם מטען תרבותי, שנוצר אמנם בחופי כנען — אולם במהלכו מערבה ינק מן המסורות של העמים שלחופי הים התיכון, עמים שלכל אחד מהם היה נמל עגינה לאוניותיו הזעירות, שהפליגו בים. כך יכול היה להכריז

נביא בישראל על צור: 'עיר מעטירה אשר סוחריה שרים כנעניה נכבדי ארץ' (ישעיהו כג, ח).

יכול אדם למנות את גלגולי הים התיכון לתקופותיהם; אולם אין כוונתנו להשמיע כאן סקירה היסטורית, אלא נציין רק מספר נקודות, המבליטות את ייחודו של הים התיכון. כל אשר הגדיר ים זה כ'הים התיכון' הבליט בכך את המשמעות של שטח סגור, הנמצא בלב טריטוריה המקפת אותו מכל עבר, ציון לדרך המלך של קשר ישיר בין ארצות אלה.

האמנם השפיע על עתידו של הים התיכון הדגם הפניקי, או נתוניו הטבעיים — זאת אין לדעת. ממלכה אחת החליפה את קודמתה, אימפריה קמה וקרסה — וכמעט כולן נולדו לחופו של האגם הסגור, הים התיכון. את השליטה הפניקית ירשה האימפריה ההלניסטית, אשר יצרה לדורות הבאים דגם של פתיחות תרבותית. יוון, הזעירה בגודלה, יצרה את אחת האימפריות הגדולות בתולדות האנושות, זו של התרבות ההלניסטית. האימפריה ההלניסטית בלטה לא רק בגודלה ובתחום התפשטותה הגיאוגרפי, אלא גם ביצירת דגם של תרבות, שאפשר כבר לכנותו בשם המלא, 'תרבות ים-תיכונית'. לתרבות זו התנקזו שני זרמים של יצירה, שינקו מהמעייין של יוון ומן המעייין של תרבות המזרח, ויחד יצרו אפיק רב-ממדים, שטבע את חותמו על תרבות המערב.

התרבות ההלניסטית היתה לאימפריה עצומה בגודלה, שחלשה במשך מאות בשנים על כל ארצות הים התיכון המזרחי, כולל מצרים, עד הודו הרחוקה במזרח. השפעתה של אימפריה תרבותית זו — אימפריה לכל דבר — ניכרה בשטחים נרחבים, בעמים שונים, לשונות רבות, דתות ומדינות. לאחר תקופת כיבוש בכוח, התהוותה כאן אחדות תרבותית, ונוצרה שפת קשר בינלאומית — השפה היוונית. בארצות הקרובות לחופי הים התיכון היתה לתרבות היוונית שליטה מלאה; ומזרחה מכאן נשתמרו עוד יסודות עצמאיים-מקומיים, כגון שפות מדוברות כמו עברית, ארמית ופרסית, שפרותן והליטורגיה שלהן.

לא אוכל לפרט בהרצאה זו את הקווים המאפיינים את התרבות ההלניסטית, אולם מן הדין להדגיש שתכונותיה המיוחדות קשורות לנושא הנדון כאן. הייתי מעז להגדיר את התרבות ההלניסטית, שהתקיימה ברציפות כמעט במשך 900 שנה ומעלה (מ-300 לפנה"ס ועד המאה השביעית), כתרבות של פלוראליזם בתוך מסגרת אחידה של מחשבה ויצירה. כתבי הפרסית וכתבי הארמית, ואפילו כתבי העברית, מבטאים בשפתם ערכי תרבות משותפים, רעיונות משותפים ונושאים משותפים בהגות האנושית. הפילוסופיה ההלניסטית הפכה לפילוסופיה אוניברסלית, שהפרתה הן את כל הפילוסופיה שקדמה לה והן את התחומים שגבלו בה.

התרבות היס-תיכונית התפשטה לשכבות רבות: היא חדרה בקלות לשכבות השליטות ולשכבות העילית האינטלקטואליות, ובתהליך הדרגתי ואיטי יותר — גם לחלה לשכבות העממיות. ההתנגדות להתפשטותה לא היתה אלא תופעה זמנית —

ואין כמונו להעריך זאת לאור האירועים בארץ בתקופת החשמונאים, וגלגולי התרבות והחברה בזמנים ההם.

התרבות ההלניסטית, שיצרה כאמור דגם של תרבות יס־תיכונית, הגיעה למזרח היס התיכון וכבשה את מצרים. בולטת כאן הקמתה של אלכסנדריה הקוסמופוליטית; ובמהלך שלא היה לו גיבוי פוליטי, כבשה תרבות זו גם את רומא ואת האימפריה הרומית. כאן החל שלב שני: שוב אין הכוח הפוליטי נושא את התרבות, אלא כוח זה נופל בקסמי התרבות האמורה והופך בעצמו למרכז של קרינה. כיבושי רומא, לפחות מאמצע המאה השנייה לפנה"ס — ובעיקר הריסת קרתגו — יצרו תצורה חדשה במרכזו של העולם התרבותי: אותם עמים שהיוונים כינו אותם 'ברבארים', כלומר חסרי תרבות, ששכנו מחוץ לגבולות הֶלאס — נכנסו עתה לתוך המעגל התרבותי החדש. אולם ההתחדשות המרכזית, אשר השפעתה ניכרה בתחומים שונים, התרחשה בים התיכון: כאשר יוליוס קיסר דיבר על *mare nostrum*, הרי התכוון אל היס, בה"א הידיעה, אותו עורק חיים, שהזרים דם לכל קצות גופה הענקי של האימפריה, היס התיכון; וזאת למרות התפשטותה של רומא בזמנו עד לבריטניה ועד לחופי היס הצפוני. עורק חיים חיוני זה יצר מעגל סגור של כלכלה, מאיטליה — לפורבאנס, לספרד ולצפון־אפריקה, וכלל את קרתגו החרבה ואת יוון ואסיה הקטנה הרחוקות. כל העולם כולו חבק את היס, וקיומו של עולם זה ואופיו היו תלויים בשליטה בים התיכון. התהליכים התרבותיים, דהיינו רומניזציה של מחצית העולם, לחופי היס התיכון במערב, וההלניזציה במזרחו, אותן אחדויות תרבותיות, ניוונו מאגם פנימי זה שכלב לבה של האימפריה.

האימפריה התרבותית שירשה את זו ההלניסטית לא היתה רומא של תקופת הרפובליקה או של תקופת הקיסרות, זו ששמה קץ לעצמאות קרתגו ויוון — אלא דת אוניברסלית: הנצרות. הנצרות בנתה את כוחה על הדחף המשולב של מזרח ומערב בתרבות ההלניסטית, שהגיע לבשלות. היתה זו אימפריה כובשת עולם, שעלתה ופרחה סביב היס התיכון: הנצרות היא תרבות יס־תיכונית בה"א הידיעה, במוצאה ובקרינתה, באוניברסליות שלה ובתהליך שבו נוצרו מוקדים עצמאיים, אשר ישאו את המסר החדש לתקופות הבאות. שיעבוד הפילוסופיה היוונית לצרכים התיאולוגיים של המזרח ותרגומם למכונת החשיבה הרומית הם מן הסממנים של התרבות היס־תיכונית.

אבות הכנסייה הגדולים והתיאולוגים הקדומים של הנצרות הם בני תרבות ההלניזם המזרחי. התיאולוגים המאוחרים יותר של הנצרות, אלה שצמחו בצפון־אפריקה ובאיטליה, היו כבר ילידי השפה הרומית; שפת האימפריה הגדולה הזו היתה אמנם רומית, אולם גדולתה התרבותית ינקה מן ההלניזם.

היסודות הראשונים של התרבות — היסוד השמי, ההלניסטי והנוצרי — לכולם משמש היס התיכון מסגרת. המסגרת הזו שינתה את אופיה כאשר פלש האסלאם ממדבריות ערב לחופי היס התיכון, ויצר אימפריה חדשה, תוך כיבוש צבאי ופוליטי

אימפריה זו תשנה את מהלך ההיסטוריה היסטיכונית. עם כיבוש האסלאם, שינה הים התיכון את מעמדו ואת תפקידו: מְזַמָּה מוקפת בארצות בעלות תרבות אחידה המקיימות ביניהן קשר מתמיד, גשר מסורתי בין יבשות — הפך הים התיכון לגבול בלתי עביר כמעט, המפריד בין ארצות, תרבויות ודתות. שוב לא יכול בן התקופה לכנות ימה זו 'הים שלנו'; ההיפך הוא הנכון. למשך מאות בשנים היה הים התיכון למְצִיץ גבול טבעי, לא רק בין יבשות, אלא גם בין שלוש חטיבות התרבות העיקריות של אירופה בימי הביניים: ביזאנטיון, ומסורתה היוונית ההלניסטית; אירופה הדרומית ומסורתה הרומית-נוצרית; והאסלאם. בהשתלטות הצבאית והפוליטית של האסלאם על הארצות שבשני קצות הים התיכון, ביזאנטיון מכאן וספרד מכאן, נדמתה האימפריה המוסלמית לצבת, האוחזת בשיניה את הים התיכון: האיים שבתוֹךְ, ובייחוד סיציליה וחלקי דרום איטליה, הפכו לזירת עימות בין ביזאנטיון לבין האסלאם. עד סוף המאה ה-9 הושלם כיבושם בידי כוחות האסלאם.

התבססות האסלאם יצרה מסגרות גיאופוליטיות חדשות, אשר שינו סדרי עולם. המושג *mare nostrum* איבד את משמעותו; בשביל דוברי הערבית, ים זה הוא 'בַּחֲרִי', ים סתם, חסר משמעות רגשית או היסטורית. בְּנִיגְלָה היה הבחיר הגבול שבין עולם המאמינים לבין עולם הבלתי-מאמינים. משני עבריו של הים התיכון, יצרה ההתפתחות התרבותית והדתית עמדה של גאווה והתבדלות, שדחתה למעשה את השונה ואת הזר ורוממה את ערכי הדת 'האמיתית' מול הדת 'המזויפת'.

עם זאת, עמדת השתברות זו לא נותרה על מכוונה במרוצת הדורות, ונוצרו פה ושם תחומי מגע, שבהם עברו נכסי תרבות אחת לשכנתה. כך התרחש בסיציליה, שבה יצרו שלוש התרבויות של ימי הביניים — ביזאנטיון, האיסלאם והנצרות המערבית — תרבות משולבת מיוחדת במינה, ששיאה ניכר בחצרו של פרידריך השני, במחצית הראשונה של המאה ה-13. כך אירע גם בספרד בואכה פרובאנס במערב, ששם לא היה הגבול כה חסום כפי שנראה תחילה. השכנות של שתי תרבויות שונות במשך מאות בשנים, תקופות ארוכות של שלום, איפשרה כעין פעפוע של רעיונות ושל הגות, של טכניקות ואומנויות, מצד אחד למשנהו. ספרד הנוצרית היתה אולי גם המדינה הנוצרית ביותר בימי הביניים וגם מאוסלמת מאוד, תהליך שטבע את חותמו על אורחות החיים בה, על השפה ועל הייחוד הספרדי-נוצרי.

אולם תצורה זו התחילה להשתנות במאה ה-11, עם יצירת חזית נוצרית — מספרד במערב דרך האיים הפְּלֶאָריים, סיציליה ודרום איטליה, ועד החוף המזרחי של הים התיכון. חזית זו דחקה את האסלאם משליטתו על הים התיכון ועל חופיו בדרום אירופה. מהלך ההיסטוריה פסח על 'הגבולות הטבעיים' של העולם הנוצרי ועולם האסלאם; הים התיכון שוב אינו עוד גבול מטיל אימה: הוא הפך לים 'תיכון' במוֹבָן 'בתוֹךְ'.

ההסגר על הים התיכון חל על ציי מלחמה ועל ציי סוחר, אך המגע התרבותי נותר פתוח, וכך עברו מיבשת ליבשת שרידי התרבות ההלניסטית וההישגים החדשים של

עולם האסלאם, והפרו את דרומה של אירופה. עם מסעי־הצלב במאה ה־12, התפרקו גם המחסומים הפיסיים, והים התיכון נפתח לתנועת אנשים, סחורות ורעיונות. בתקופה זו, לאחר מסעי־הצלב הראשון, ראה הים התיכון את תקופת הפריחה הגדולה של התרבויות שנתקבצו סביבו. אירופה הדרומית, שלחופי הים התיכון — ספרד, דרום צרפת ואיטליה — ידעו תקופת פריחה עצומה בתרבותיהן. תרבויות אלה נבנו על יסודות קדומים, אולם תוך התפתחות עצמאית; והן הפכו לנכסי צאן ברזל של תרבות אירופה המערבית ושל 'תרבות המערב', מעבר לגבולות הגיאוגרפיים. למרות הצלב וסמלי הנצרות, המתנוססים על כיפות הכנסיות ומגדליהן, הרי הערים האירופיות שליד הים התיכון, באיטליה, פרובאנס וספרד, קלטו כל־כך הרבה מאווירת הים התיכון, עד שהן נראות כערי הלבאנט, שהועתקו מן המזרח הביזאנטי המוסלמי לתוככי אירופה.

מעבר לגבול הים התיכון נוצרה תרבות אסלאם מפוארת, שדוגמתה לא נודעה מאז: פילוסופיה, מתמטיקה, אסטרונומיה, גיאוגרפיה וכרטוגרפיה, ארכיטקטורה, עברו ממרכז אחד למשנהו בתוך האימפריה המוסלמית העצומה. ההגות הפילוסופית והתאיולוגית גיבשו חברה, אשר פתיחותה בתקופה ההיא איפשרה התפתחות מיוחדת במינה של רוח האדם.

בתוך כל אלה פעלו היהודים, בקהילות ישראל. יש לציין, שללא כל קשר סיבתי, היתה תקופת סגירתו של הים התיכון — בקשרים, בהחלפת דעות ובמסחר — דווקא תקופת גדולתה של היהדות (לא זו של הים התיכון — אפילו יהדות אלכסנדריה ירדה מגדולתה של התקופה ההלניסטית) — יהדות בבל, על ישיבותיה המפוארות בסורא ובפומפדיא. בתקופת מסעי־הצלב, גם אז ללא קשר סיבתי, נטלה יהדות ספרד את ההגמוניה בחיים התרבותיים. יהדות ספרד בפריחתה היא תופעה יוצאת דופן, ואין דומה לה למעשה עד לחידוש פני היהדות במאה ה־19. בפריחתן גילמו יהדות ספרד ופרובאנס את רוחה של היהדות ואת הישגיה המיוחדים בשירה, בפילוסופיה ובהגות ובכל תחומי היצירה הרוחנית. יהדות זו מתאפיינת בפתיחות כלפי חוץ, המאפשרת לה ראייה אוניברסלית של העולם ויצירה יהודית־עצמאית בתוך הפלוראליזם האסלאמי של ימי־הביניים. גם כאן לפנינו תהליך של פעפוע ושל קליטת יסודות חיצוניים, תוך תרגומם ושימוש בהם לצורכי היהדות.

ולסיום: מן הדין לציין בהקשר זה התפתחות אחרת, שלא הושם לב אליה, שהייתי מעז לכנותה 'הים התיכון נעשה מודע לעצמו'. כוונתי לפעילות אינטלקטואלית בעלת זיקה לחיי היום־יום, המשווה לכל את דמות הים התיכון באמצעים טכניים: הכארטוגרפיה היס־תיכונית, אשר אמנם נעשו בה מחקרים גיאוגרפיים והיסטוריים, אולם היא לא זיכתה אותה ביחס של מודעות אנושית לים התיכון. מן ה'פורטולני' הצנועים, אשר סימנו פה ושם נמלים בחוף, דרך 'פורטולני' — המציינים בעזרת קווים דמויי קורי עכביש — את דרכי הניווט בים הפתוח ועד למיפוי שלם של כל חופי הים התיכון בסוף המאה ה־13, באמצעות כל אלה קיבל הים־התיכון צורה

פיסית מוגדרת: לא רק ים, אלא ים שלחופיו מצטופפים ערים ונמלים, שמהם מפליגות ספינות טעונות במשכיות המזרח ומייצאות את תוצרת התעשיות האירופיות ההולכות וקמות. מתחילת תנועה זו של מיפוי באיטליה, בייחוד בגנואה ובוונציה, התפתח ענף זה באופן מופלא; הוא הגיע לשיאו בעבודת כארטוגראפים יהודיים, כמשפחת קרסקאס באי מאיורקה.

הים התיכון הגיע למודעות עצמית. במשך המאה ה-14 כבר נראו ניצני השינוי, אשר ידחוף במקצת את הים התיכון ממרכזו של העולם. חופים חדשים ונמלים חדשים באוקיאנוס האטלנטי, המשתרע סביב ספרד עד לים הבלטי וליים הצפוני וגם דרומה לחופי אפריקה המערבית, מכריזים כבר על פריצתה של תקופה חדשה. אולם בשעה זו כבר הפכה התרבות הים-תיכונית לנכס צאן ברזל של התרבות האנושית — ולעתים ללא שייזכר מוצאה. ואולי תרבות זו היא הגורם המשותף לאזרחי העולם, מן האוראל ועד לחופי האוקיאנוס האטלנטי.

ערי נמל ודרכי מסחר באגן הים התיכון במאות הי"ד-ט"ו

